

УДК 78.072:784.9.03

DOI <https://doi.org/10.32782/2224-0926-2025-2-53-4>

Григор'єва Марія Сергіївна

аспірантка кафедри музикознавства та музичної освіти,

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

<https://orcid.org/0009-0006-0130-1122>

ІСТОРИЧНО ІНФОРМОВАНЕ ВОКАЛЬНЕ ВИКОНАВСТВО У ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНИХ МУЗИКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Статтю присвячено огляду наукової літератури з проблематики історично інформованого виконавства (ІВ) у царині вокальної музики. Основну увагу приділено дослідженням українських учених ХХІ ст. (М. Марченко, Є. Лазаревич, Л. Артюхова, О. Табуліна, Д. Савон, А. Коляда). Зокрема, М. Марченко визначила особливості виконавської стратегії та інтерпретаційних моделей національної спадщини партесних творів. У дослідженні Є. Лазаревич із позиції ІВ проаналізовано українську літургійну музику в інтерпретації «Візантійського хору» під орудою М. Антоновича. Л. Артюхова запропонувала підходи до інтерпретації барокової музики сучасними вокалістами (академічний, автентичний, синтезований). Специфіку виконання західноєвропейської хорової музики Ренесансу в Україні розкрито у праці Н. Даньшиної. О. Табуліна з'ясувала ступінь доцільності використання вібрато як компонента вокальної техніки барокових творів. Вокальний стиль хорової музики німецького бароко крізь призму її наукової та виконавської рецепції вивчав Д. Савон. А. Колядою визначено потужний соціокультурний чинник у діяльності незалежної платформи *Open Opera Ukraine*, яка популяризує в Україні напрям ІВ. У статті вперше проаналізовано дві зарубіжні публікації (Р. Вістрайх, Дж. Поттер та К.А. Хеншоу). Співавтори Р. Вістрайх і Дж. Поттер виступають проти вузьких виконавських профілів, натомість ратують за тісний зв'язок навчання з наукою та вокальний універсалізм у сфері співочої артистично-історичної практики. К.А. Хеншоу дослідила співвідношення семіотичних знаків жестикуляції вокалістів та конкретних музично-риторичних фігур доби бароко. На підставі опрацювання всіх сучасних наукових праць виокремлено такі ракурси дослідження специфіки виконання давньої вокальної музики: історико-стильовий (Л. Артюхова, Н. Даньшина), спеціалізовано-жанровий (М. Марченко, Д. Савон), організаційно-естетичний (Р. Вістрайх і Дж. Поттер, А. Коляда, Є. Лазаревич), інтегровано-семіотичний (К.А. Хеншоу).

Ключові слова: вокальне виконавство, давня музика, історично інформоване виконавство, інтерпретація, стиль, дослідження, музикознавство.

Hryhorieva Mariia. Historically Informed Vocal Performance in the Mirror of Modern Musicological Research

This article offers a concise overview of scholarly literature on the issue of Historically Informed Performance (HIP) in the sphere of vocal music. Special emphasis is placed on contributions by Ukrainian researchers (M. Marchenko, Ye. Lazarevych, L. Artyukhova, O. Tabulina, D. Savon, A. Kolyada). M. Marchenko, in particular, examined the features of performance strategies and interpretive models of national part-song heritage. Ye. Lazarevych analyzed Ukrainian liturgical music from the perspective of HIP, drawing on performances by the "Byzantine Choir" conducted by M. Antonovych. L. Artyukhova proposed several approaches to interpreting Baroque music by contemporary vocalists – academic, authentic, and synthesized. The specificities of Western European Renaissance choral music performance in Ukraine were explored in the work of N. Danshyna. O. Tabulina addressed the appropriateness of vibrato as a component of vocal technique in Baroque compositions. D. Savon investigated the vocal style of German Baroque

choral music through both scholarly and performance-based lenses. A. Kolyada emphasized the significant sociocultural role of the independent platform "Open Opera Ukraine", which actively promotes HIP in Ukraine. For the first time, the article also considers two foreign studies (R. Wistrich, J. Potter, and K. A. Henshaw). R. Wistrich and J. Potter argue against narrowly defined vocal specializations, advocating instead for a close integration of training and scholarship, as well as for vocal versatility in historically grounded performance practice. K. A. Henshaw explored the relationship between semiotic gestures in vocal performance and specific musical-rhetorical figures characteristic of the Baroque era. Drawing from this diverse body of work, the article identifies several key perspectives on early vocal music performance: historical-stylistic (L. Artyukhova, N. Danshyna), genre-specific (M. Marchenko, D. Savon), organizational-aesthetic (R. Wistrich and J. Potter, A. Kolyada, Ye. Lazarevych), and integrative-semiotic (K. A. Henshaw). **Key words:** vocal performance, early music, historically informed performance, interpretation, style, research, musicology.

Вступ. Історично інформоване виконавство (ІВ)¹ є мистецьким напрямом, спрямованим на досягнення максимально достовірного звучання музики давніх епох (Середньовіччя, Ренесансу, Бароко, Класицизму), ураховуючи специфіку її тогочасного функціонування та сприйняття, естетичні та стилістичні засади творчості, технічні принципи виконавства, своєрідність інструментарію. Науковий дискурс навколо цього феномена зародився наприкінці XIX ст. спершу в інструментальній царині, потім охопив вокальну й упродовж XX ст. отримав висхідну динаміку та значне поширення у Європі та США. Однак вивчення інтерпретації давніх вокальних та оперних композицій із погляду ІВ активізувалося лише на зламі XX–XXI ст. Зокрема, дослідниця інструментального ІВ Ірина Коденко зазначає, що актуальні проблеми виконання вокальної музики бароко, були вперше розглянуті 2002 р. на Міжнародному симпозиумі у Базелі².

Матеріали та методи. У зарубіжній музикології до тематики ІВ зверталися дослідники різних поколінь XX–XXI ст.: Річард Вістрайх, Роберт Доннігтон, Фридерік Нойман, Джон Поттер, Річард Тарускін, Ніколаус Харнонкурт, Брюс Хейнс, Колет Хеншоу та ін. Праці українських музикознавців, які з'явилися вже у XXI ст. (Людмила Артюхова, Наталія Данышина, Євгенія Лазаревич, Марія Марченко, Дмитро Савон, Ольга Табуліна), продовжують ці напрацювання у вивченні західноєвропейської музики, а також екстраполюють їх на національний вокальний репертуар. Спеціальний огляд наукової літератури з даної проблематики досі не знайшов висвітлення у музикознавчих працях, що, таким чином, оприявнює актуальність пропонованої статті. Її теоретико-методологічною основою став комплексний підхід, у рамках якого використано методи аналізу, синтезу, опису, систематизації, узагальнення, а також типологічний метод для здійснення класифікації тематичних ракурсів вибраних наукових досліджень.

Результати. Публікація у журналі *Early Music* діалогу відомих у світі британських вокалістів-практиків, науковців та викладачів співу Р. Вістрайха і Дж. Поттера, які спеціалізуються на репертуарі музики Ренесансу, проливає світло на деякі виконавсько-педагогічні проблеми ІВ, що визріли у першому десятилітті XXI ст. у західноєвропейському музичному середовищі. Обидва дослідники, які позиціонують себе винахідниками коректних стильових підходів до виконання старовинної музики, водночас

¹ Точний переклад англійського терміна *Historically Informed Performance (HIP)*, що укорінився у західному музикознавстві та виконавській практиці.

² Коденко І. Актуальність інтерпретацій старовинної музики в сучасному культурному просторі (сторінками журналу *Early Music*). *Слобожанські мистецькі студії*. 2024. Вип. 1(04). С. 54.

усвідомлюють, що мають на меті «винайти не лише результат, а й повний процес»³. Цей процес, на думку авторів, передбачає глибоке занурення в історію музики, ретельне дослідження репертуару давніх епох та тогочасних викладацьких практик вокалу. Їхні міркування і настанови щодо вивчення й виконання давньої музики можна узагальнити такими тезами:

- доцільно розрізняти процеси навчання та засвоєння матеріалу;
- дослідження давньої музики має стати навчанням, у якому роль наставника має зводитися лише до функції консультанта, а не «гуру»;
- не варто оперувати поняттями «оперний співак», «музично-театральний співак», так само й недоречно виокремлювати спеціалізацію «виконавця старовинної музики».

Отже, Р. Вістрайх та Дж. Поттер обстоюють позицію проти надмірної авторитарності та вузьких виконавських профілів у царині ПВ, ратуючи натомість за вокальний універсалізм та тісну інтеграцію навчання з науковими пошуками.

У дисертаційній роботі британської дослідниці К.А. Хеншоу акцентується важливість вивчення жестикуляції барокових співаків через співвідношення з поширеними в той час музично-риторичними фігурами. На прикладах конкретних зразків жанру: «божевільних» пісень для сольного жіночого виконання (у творчості Г. Перселла, Дж. Велдана, Дж. Блоу, Дж. Еклса) авторкою дослідження схарактеризовано значну кількість фігур, які є референтами різноманітних почуттів і водночас еквівалентами жестів. Серед найбільш популярних музично-риторичних фігур – *Catabasa*, *Anabasa*, *Anafora*, *Antimetabola*, *Thesis*, *Antithesis*, *Circulation*, які відповідали вокально-жестикуляційному вираженню головних афектів: любові й радості; горю, зневірі й розчаруванню; гніву, помсті, ревнощам та презирству; жаху, страху, подиву, несподіванці; відчаю і тривоги; надії та сумніву; гордості, сміливості й рішучості; повазі, благанню, покорі тощо.

Результати аналізу означених нотних прикладів, розглянутих у музично-стилістичному та соціальному ракурсах, дали К.А. Хеншоу підстави стверджувати, що «використання жестів у виразовій інтеграції з риторичними фігурами може виявитися корисною виконавською практикою, яка здатна схвилювати не лише виконавця, а й аудиторію завдяки реалізації справжнього емоційного потенціалу сценічної вокальної музики в сучасному світі»⁴. Таким чином, дослідження К.А. Хеншоу виявилось цінним із погляду розкриття тісного взаємозв'язку семіотичних мов співу й жести.

Спираючись на концепції вокального ПВ, що склалися у західній науці та практиці, українські дослідники поєднують вивчення питань інтерпретації, теорії та педагогіки. Це коло взаємопов'язаних проблем досліджувала М. Марченко на прикладі української партесної музики. Вона розглянула сучасні підходи до хорового виконання української барокової поліфонії, створила модель інтерпретації партесних творів та розробила методичку практичної роботи з ними у «проектному колективі», який, на думку авторки, є одним із найперспективніших форматів у сучасній вокально-хоровій культурі.

На основі вивчення наукової літератури М. Марченко прояснила кредо послідовників напряму ПВ, що полягає у декодуванні принципу мислення музикантів вибраної епохи та роботи з музичними параметрами композиції в умовах, наближених до її

³ Wistreich R. & Potter J. *Singing Early Music: a conversation*. Early music. 2013. Vol. 41, No.1. P. 25.

⁴ Henshaw C.A. *Gesture and Affect in the Performance of Baroque Vocal Music (with specific reference to English Baroque Mad Songs)*. In *Part-fulfilment of the degree Doctor of philosophy in music performance*. The University of York, Department of Music, 2000. P. 201.

виникнення⁵. Застосувавши метод інтерв'ювання провідних українських хормейстерів (Людмила Капустіна, Микола Гобдич, Олена Холодова, Наталія Даньшина, Іван Коломієць), дослідниця з'ясувала особливості їхньої виконавської стратегії в інтерпретаціях партесних творів. Це опитування допомогло їй виділити такі основні компоненти інтерпретаційних моделей, як вербальний текст, моноафект, вокальна манера та виконавський склад⁶. Важливим положенням роботи М. Марченко стало виокремлення трьох рівнів підходу диригентів до трактування та засвоєння хористами вербального тексту музичних зразків: «локальний, що скеровує музичний синтаксис та базується на риторичному принципі, універсальний, що визначається смислом конкретної поезії та визначає афект твору, парауніверсальний, зумовлений опорою на духовну сутність і молитовність текстових першоджерел фігуральної музики»⁷. Такий комплексний підхід, на переконання авторки, сприяє утворенню відповідного семантично-стильового й культурно-своєрідного простору інтерпретаційних координат партесної спадщини.

Об'єкт дослідження Є. Лазаревич – українська літургійна музика, інтерпретована колективом «Візантійський хор» (Нідерланди) під орудою видатного музиколога, вокаліста й диригента Мирослава Антоновича (1917–2006), представника західної української діаспори. Авторка статті довела суголосність виконавського стилю цього колективу з практикою ПВ. Однією з найважливіших передумов історично коректного виконання української богослужбової музики Є. Лазаревич вважає ретельну попередню дослідницьку працю хористів на чолі з диригентом. Результатом цієї праці є виявлення притаманних тогочасній музиці характерних ознак, зумовлених стилем епохи, призначенням, контекстом та зовнішніми умовами виконання (акустичними та іншими: специфікою інтер'єру, освітлення тощо), а також складом ансамблю, тембром голосів та якістю їх постановки, засобами виразності: темпом, динамікою, фразуванням⁸.

Інтерес «Візантійського хору» до київсько-лаврської та галицької літургійних практик Є. Лазаревич пояснює потребою відродження «перерваної традиції», яку гостро відчував М. Антонович. Ця традиція хоч отримала продовження у виконанні колективу голландців, який не був її носієм, а вивчав під керівництвом диригента (за науковими дослідженнями, звукозаписами, спогадами сучасників), проте достеменно відомо, що хор протягом десятиліть представляв і представляє український національно-своєрідний репертуар у різних країнах світу на високому професійному й артистичному рівні.

Етапи еволюції вокального стилю бароко та проблему його відродження у сучасній українській концертно-виконавській діяльності вивчала Л. Артюхова. Історичний огляд розвитку сольного співу XVII–XVIII ст. (вокально-декламаційного *conciato*, італійського *bel canto*, французької вокальної манери) поряд із диференціацією європейських національних вокальних шкіл та докладним аналізом елементів давніх способів співацького звукоутворення й дихання на матеріалі вибраних вокальних жанрів (Дж. Каччіні, К. Монтеверді, А. Скарлатті, Г.Ф. Генделя, Н. Порпори, Дж.Б. Перголезі та ін.) дав змогу Л. Артюховій виокремити такі підходи до інтерпретації старовинної музики сучасними вокалістами:

⁵ Марченко М. Інтерпретаційна модель партесного твору в українській виконавській культурі на межі XX–XXI ст. : дис. ... канд. мист.-ва : 26.00.01. Київ, 2021. С. 3.

⁶ Ibidem, с. 69.

⁷ Ibidem, с. 93.

⁸ Лазаревич Є. «Візантійський хор» М. Антоновича в контексті європейського хорового виконавства другої половини XX століття : дис. ... канд. мистецтв.-ва : 17.00.03. Львів, 2018. 226 с.

– академічний, сформований на основі виконавських традицій ХХ ст.;

– автентичний, спрямований на відновлення барокових звукових ідеалів;

– синтезований, у якому поєднуються загальні засоби виконавської виразності, характерні для різних періодів розвитку вокальної техніки.

Останній підхід, своєю чергою, поділяється на два види: перший характеризується опертям на академічну манеру співу, другий –превалюванням барокових принципів вокальної техніки)⁹. Л. Артюхова також виокремила технологічні моделі, що застосовуються співаками під час виконавсько-стильової реконструкції вокальної творчості бароко: ранньобарокова модель та моделі «класичного» та пізнього бароко.

У дисертації Н. Даньшиної виявлено специфіку виконання в Україні західноєвропейської хорової музики епохи Ренесансу. Здійснений авторкою екскурс у наукову літературу дав змогу констатувати, що ПВ є порівняно молодим напрямом, який динамічно розвивається, із властивими йому художніми принципами та комплексом технічних прийомів. Дослідниця сформулювала власне бачення мети ПВ як «відтворення втраченого з часом звукового образу стародавньої музики (епох Середньовіччя, Ренесансу, Бароко, раннього класицизму), максимально наближеної до свого вірогідного історико-стильового прототипу»¹⁰. У роботі також відзначається зростання інтересу до цього феномену в Україні, зокрема у Києві, Львові, Сумах – центрах теоретичного й практичного освоєння західноєвропейських та національних творчих надбань; відзначається наявність в Україні потужних виконавських сил, які гідно представляють ПВ у Європі та світі.

Окремим акцентом Н. Даньшина позначила проблему «перекладу» старовинних манускриптів (факсиміле та першодруків) на сучасну форму нотації чи нотографії. Авторка переконана у недоцільності такого «перекладу», тож відстоює необхідність оперування нотним текстом в оригінальному вигляді, оскільки саме цей спосіб роботи відповідає виконавській практиці історичної доби. На її думку, «звернення до оригінального нотного запису твору» визначається «вихідною засадничою вимогою до виконавців-«автентистів»¹¹, хоч і трапляються випадки, «коли оригінали або факсиміле старовинних творів є недоступними»¹².

У праці Н. Даньшиної також докладно розроблено положення про стильовий «еталон звучання» ренесансного вокального твору, сформований «шляхом систематизації інформації щодо основних компонентів виконавської реалізації, а саме, вокальної манери інтонування та строю, виконавського складу та особливостей розгортання організації музичного руху»¹³. Авторка постулює ідею відмови від універсальності «європейської академічної (оперно-концертної) співочої манери», наголошуючи, що для кожного історичного стилю слід шукати відповідну йому вокальну манеру.

Вокальну техніку творів епохи Бароко вивчала О. Табуліна. Зокрема, дослідниця приділила увагу питанню доцільності використання вібрато у виконанні музики цієї доби. О. Табуліна відзначила дискусійний характер питання щодо вжитку цього прийому в

⁹ Артюхова Л. Еволюція вокального стилю бароко та його відродження в українській концертно-виконавській практиці ХХІ століття : наук. обґрунтування творчого мистецького проекту на здобуття доктора мистецтва. Київ, 2023. С. 63–65.

¹⁰ Даньшина Н. Специфіка виконання ренесансної вокальної музики в умовах вітчизняної хорової практики : дис. ... канд. мистецтва : 17.00.03. Київ, 2013. С. 17–18.

¹¹ Ibidem, с. 27.

¹² Ibidem, с. 28.

¹³ Ibidem, с. 87.

барокових творах, але водночас навела аргументи з музично-історичної літератури на користь застосування вібрато співаками XVI–XVIII ст. Ці аргументи стосуються визнання природності коливання людського голосу як вродженої властивості. Спираючись на наукові дані, авторка констатує, що більш інтенсивна вібрація має вигляд тремоляції, менш інтенсивна – хитання голосу¹⁴. Тому, як впливає з її дослідження, досвідчені співаки барокового репертуару мають знайти «золоту середину» у використанні прийому вібрато.

Вокальний стиль хорової музики німецького бароко на прикладі мотетів Й.С. Баха з погляду виконавської рецепції розглянув Д. Савон. Дослідник здійснив компаративний аналіз трьох редакторських версій мотету *Jesu, meine Freude* (автограф якого не зберігся). Це версії німецьких диригентів різних часів: Ф. Вюльнера (1892) та К. Амельна (1965), а також українського диригента М. Берденникова (1974). Результати порівняння зумовили запропоновану Д. Савоном типологію редакцій барокових творів:

- текстологічний тип (відтворення авторського тексту);
- тип, що характеризується незначним редакторським утрученням;
- виконавський або романтичний тип (із великою кількістю додаткових ремарок щодо характеру та динаміки, агогічних змін і штрихів¹⁵).

Вагомим пунктом наукової новизни дослідження Д. Савона стала також систематизація правил вокальної німецької орфоєпії, застосованих до словесних текстів мотетів.

Стаття А. Коляди висвітлює діяльність незалежної мистецької платформи *Open Opera Ukraine*, що популяризує в Україні напрям ПВ. Серед різноманітних ініціатив та здобутків команди *Open Opera Ukraine* – постановки опер Г.Ф. Генделя та Г. Персела, створення аматорських хорів, професійного оркестру, реалізація проєкту «*Musica Sacra Ukraina: Партесний вимір*», студійні записи, організація фестивалів та майстер-класів з ПВ, які детально схарактеризовані дослідником. У праці Д. Савона акцентується увага на нових формах комунікації з українським суспільством, що їх започаткувала *Open Opera Ukraine*. Ідеться про взаємодію професіоналів з аматорами у творчих колективах та медійному просторі, співпрацю з меценатами, українськими й міжнародними фондами, а також із партнерськими організаціями. Усе це сприяє виявленню механізмів впливу мистецьких проєктів на якісну розбудову гармонійного суспільства¹⁶.

Висновки. Огляд наукової літератури (статті, кваліфікаційні праці) про розвиток ПВ у галузі вокальної музики показав розмаїття методологічного інструментарію та його осмислення шляхом залучення інтердисциплінарності – зв'язків з естетикою, культурологією, соціологією, філологією тощо, а також із реальним концертно-оперним життям, що не згасає в Україні навіть в умовах воєнного стану. Переважно всі автори праць розпочинали свою діяльність у цій сфері як виконавці (вокалісти або хормейстери) та поступово, нагромаджуючи практичний досвід та враховуючи існуючі напрацювання, доповнювали її власними науковими розробками.

Кожна з розглянутих кваліфікаційних праць позначена заглибленням в історію стилів чи жанрів, певною мірою торкається історії зародження досліджень і появи наступних

¹⁴ Табуліна О. Голосове вібрато в інтерпретації вокальної музики доби бароко. *Мистецтвознавчі записки*. 2021. Вип. 40. С. 181.

¹⁵ Савон Д. Вокально-виконавські принципи музики бароко на прикладі мотетів Й.С. Баха : наук. обґрунтування творчого мистецького проєкту на здобуття ступеня доктора мистецтва. Київ, 2022. С. 100.

¹⁶ Коляда А. Просвітницька діяльність незалежної платформи *Open Opera Ukraine*: нові форми співпраці з українським суспільством. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2024. Вип. 20. Ч. 1. С. 140.

наукових розробок про ПВ, спираючись на масив праць міжнародної спільноти музикознавців. При цьому українські дослідники студіюють питання інтерпретації як зарубіжної вокальної спадщини, так і національної. Важливо, що в педагогічному та виконавському аспектах ними пропонуються практично-методичні підходи, апробовані у процесі власної виконавської діяльності – сольної чи ансамблево-хорової.

Найпопулярнішою для сучасних інтерпретацій (наукових і артистичних) у вокальній галузі виявилася музика епох Відродження й Бароко. Дослідження специфіки її виконання фокусуються на таких ракурсах:

- історико-стильових (Л. Артюхова, Н. Даньшина);
- спеціалізовано-жанрових (М. Марченко, Д. Савон);
- організаційно-естетичних (Р. Вістрайх і Дж. Поттер, Є. Лазаревич, А. Коляда);
- інтегровано-семіотичному (К.А. Хеншоу).

Поступово унаочнюється і національна своєрідність стародавньої музичної творчості, на яку багата, зокрема, й українська вокальна культура. Чимало композицій ще чекають на своїх виконавців і дослідників.

Література

1. Артюхова Л. Еволюція вокального стилю бароко та його відродження в українській концертно-виконавській практиці ХХІ століття : наук. обґрунтування творчого мистецького проєкту на здобуття доктора мистецтва. Київ, 2023. 114 с.
2. Даньшина Н. Специфіка виконання ренесансної вокальної музики в умовах вітчизняної хорової практики : дис. ... канд. мистецтв-ва : 17.00.03. Київ, 2013. 300 с.
3. Коденко І. Актуальність інтерпретацій старовинної музики в сучасному культурному просторі (сторінками журналу *Early Music*). *Слобожанські мистецькі студії*. 2024. Вип. 1(04). С. 50–55.
4. Коляда А. Просвітницька діяльність незалежної платформи Open Opera Ukraine: нові форми співпраці з українським суспільством. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2024. Вип. 20. Ч. 1. С. 139–146.
5. Лазаревич Є. «Візантійський хор» М. Антоновича в контексті європейського хорового виконавства другої половини ХХ століття : дис. ... канд. мистецтв-ва : 17.00.03. Львів, 2018. 226 с.
6. Марченко М. Інтерпретаційна модель партесного твору в українській виконавській культурі на межі ХХ–ХХІ ст. : дис. ... канд. мистецтв-ва : 26.00.01. Київ, 2021. 246 с.
7. Савон Д. Вокально-виконавські принципи музики бароко на прикладі мотетів Й.С. Баха : наук. обґрунтування творчого мистецького проєкту на здобуття доктора мистецтва. Київ, 2022. 139 с.
8. Табуліна О. Голосове вібрато в інтерпретації вокальної музики доби бароко. *Мистецтвознавчі записки*. 2021. Вип. 40. С. 178–183.
9. Henshaw C.A. Gesture and Affect in the Performance of Baroque Vocal Music (with specific reference to English Baroque Mad Songs). In Part-fulfilment of the degree Doctor of philosophy in music performance. The University of York, Department of Music, 2000. 346 p.
10. Wistreich R. & Potter J. Singing Early Music: a conversation. *Early Music*. 2013. Vol. 41, No.1, 40th Anniversary Issue (February 2013). Pp. 22–26.

